

Forten en gemeentegrenzen

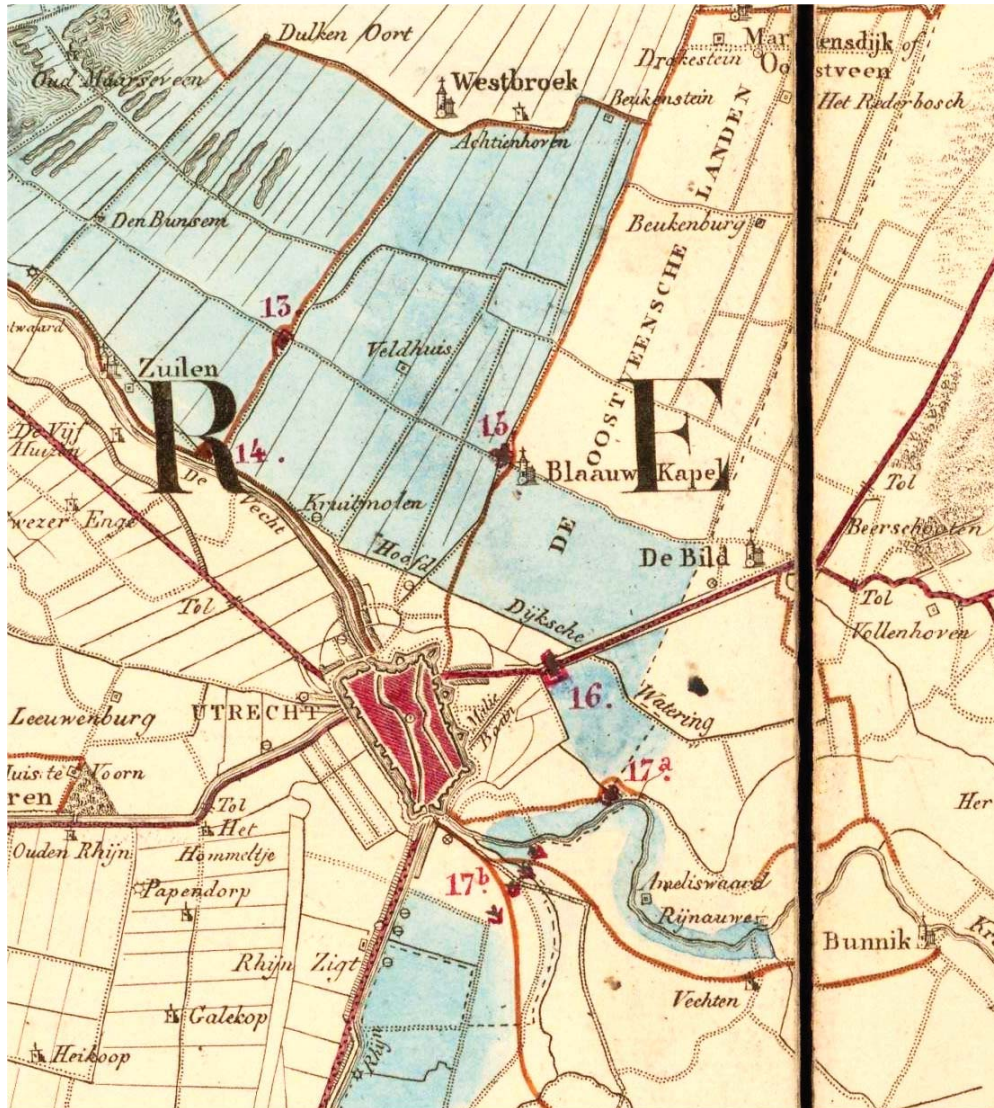
De stad Utrecht profileert zich tegenwoordig onder andere als het centrum van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Binnen de gemeentegrenzen liggen maar liefst tien verdedigingswerken, waaronder acht die het eigendom zijn van de gemeente zelf. Al die forten lagen tijdens de aanvang van de bouw echter buiten Utrecht; ze moesten namelijk ver genoeg van de stadsgrenzen verwijderd zijn om de vijand op afstand te kunnen houden. Hoe komt de stad aan al die forten?

De Hollandse Waterlinie die in het rampjaar 1672 de Fransen nog de weg naar Den Haag en Amsterdam had versperd, bood destijds geen bescherming aan de stad Utrecht. Dat hebben ze daar geweten. Op 23 juni kwam de stad in Franse handen en pas op 23 november 1673 hadden de Fransen de stad weer verlaten. 'Dat kan anders', moet men rond 1815 hebben gedacht, toen Nederland zich weer had losgemaakt van Frankrijk en er opnieuw over de landsverdediging moest worden nagedacht. De Nieuwe Hollandse Waterlinie, die toen werd ontworpen en geleidelijk werd gerealiseerd, bood de stad wél bescherming tegen aanvallen vanuit het oosten.

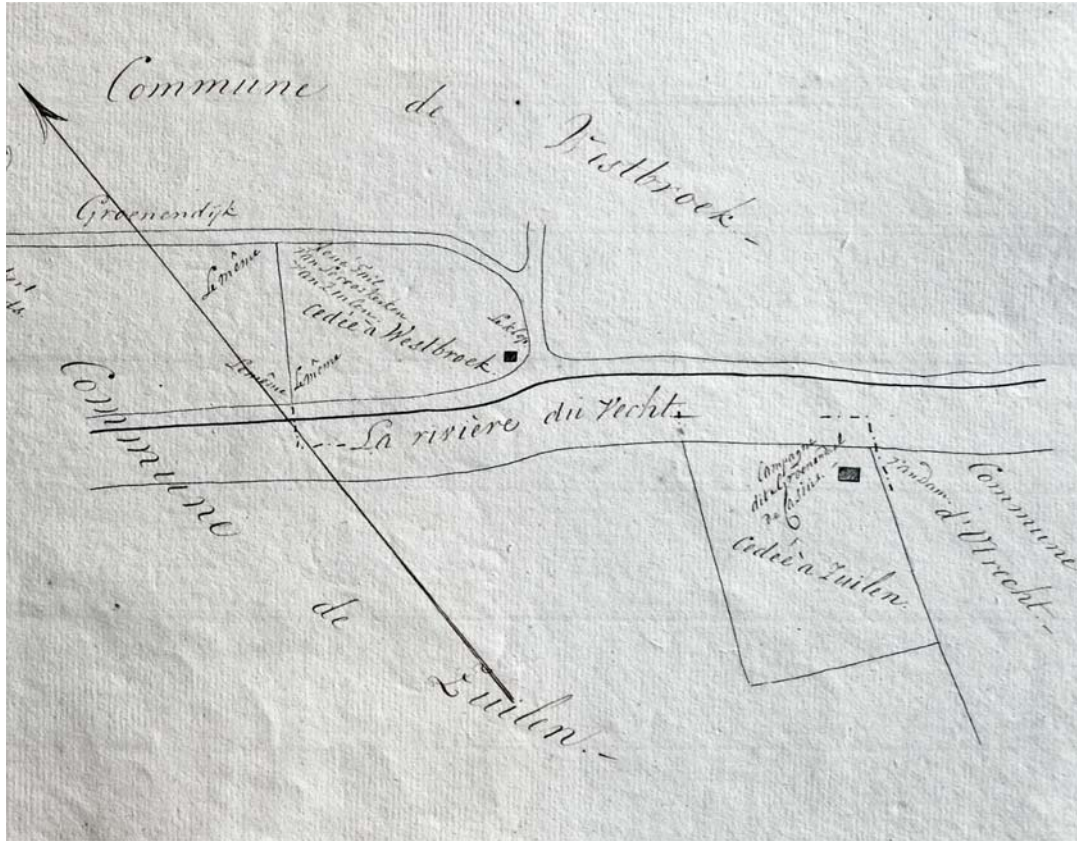
De linie bestond uit polders die bij oorlogsdreiging onder water gezet konden worden. Daarnaast waren er verdedigingswerken op de zogeheten accessen, plaatsen waar het water niet kon komen omdat het terrein te hoog lag of er belangrijke wegen doorheen liepen (figuur 1).

Gemeentegrenzen

De eerste bouwactiviteiten en grondwerken voor de aanleg van de forten vonden plaats in de periode 1816-1824. De grenzen van Utrecht en zijn buurgemeenten werden rond 1820, dus tijdens die eerste bouwperiode

Figuur 1 . Uitsnede uit een kaart van de Nieuwe Hollandse Waterlinie uit 1852. De gebieden die bij oorlogsdreiging onder water gezet moesten worden, zijn aangegeven in blauw. De uitsnede toont de forten De Gagel (13), De Klop (14), Blauwkapel (15), De Bilt (16), Het Vossegat (17a) en de Lunetten op de Houtense Vlake (17b). De in de tekst genoemde Groene Weg loopt ten noordoosten (rechts) van de Vecht vanaf Fort De Klop (14) naar het noordwesten (linksboven). Bron: Het Nationaal Archief, toegangsnummer 4.OSK, inventarisnummer H97.

Figuur 2 .Gedeelte van de figuratieve schets der grensscheiding van de gemeente Zuilen uit 1812. In de tekening is aangegeven welke delen van Westbroek en Zuilen tegen elkaar uitgeruild zouden moeten worden om een logischer verloop van de grens tussen de beide gemeenten te krijgen. Bron: Het Utrechts Archief (1).

van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, voor het eerst officieel door het kadaster opgemeten en vastgelegd middels een 'Proces-verbaal van grensbepaling' (PVg) en bijbehorende zogeheten 'figuratieve schetsen der grensscheiding' (figuur 2). Deze beschrijvingen van de gemeentegrenzen (1) bieden een eerste houvast om te bepalen

in welke gemeente een fort is gebouwd. De forten uit de eerste bouwperiode zijn verder op de eerste officiële kadastergegevens van 1832 terug te vinden (2). Zo kunnen we voor dat jaar nagaan in welke gemeente(n) een bepaald verdedigingswerk volgens het kadaster was gelegen.

Rond 1850 werden de op dat moment

actuele grenzen van rijksgronden waarop de kort daarvoor veelal vergrote verdedigingswerken waren opgetrokken, opnieuw vastgelegd; de processen-verbaal en de daarbij gevoegde schetsen (bijvoorbeeld figuur 3) geven de situatie rond die tijd (3). In 1859 zette de stad Utrecht de beschikbare gegevens over de stadsgrenzen nog eens op een rijtje (1). Uitgangspunt waren de PVg's van rond 1820; waar nodig was de oorspronkelijke handgeschreven tekst aangevuld met getypte actuele formuleringen.

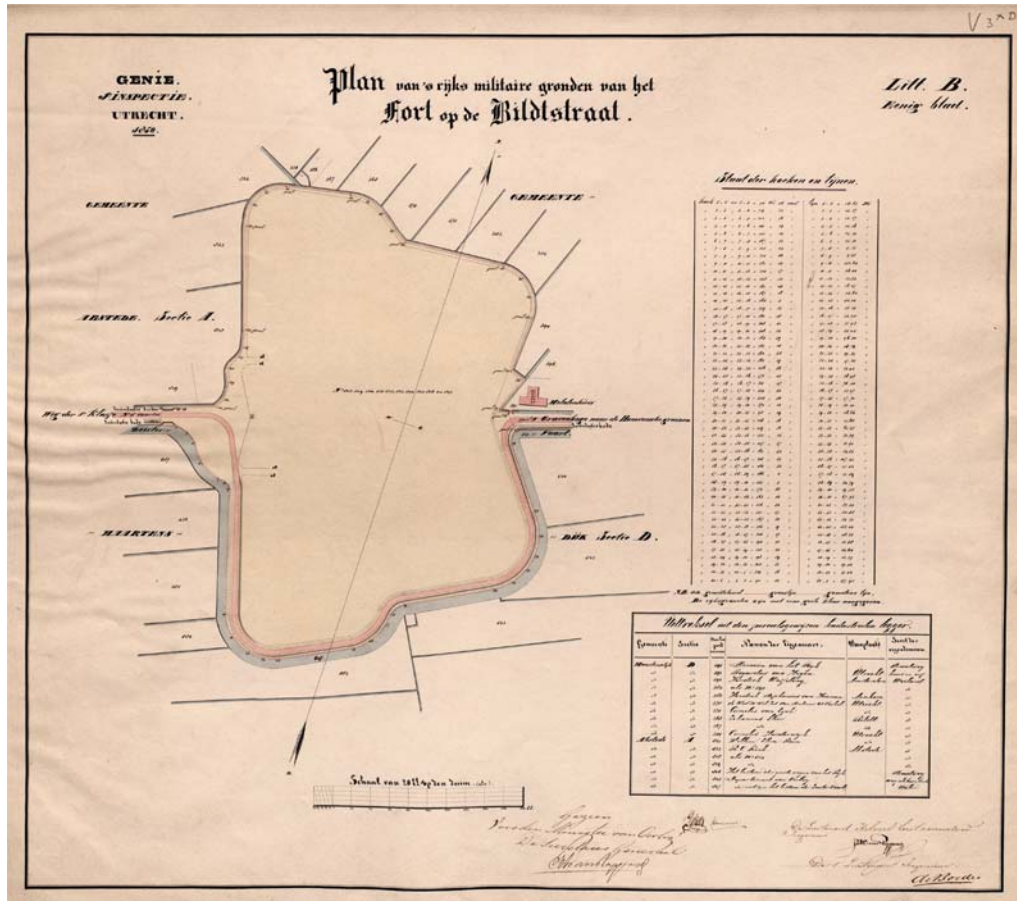
Eerste bouwfase

In de eerste fase van de aanleg van de forten waren er in onze omgeving bouwactiviteiten in de toenmalige buurgemeenten Abstede, Maartensdijk en Oudwulven en verder ook in onder andere Tolsteeg, Westbroek en Zuilen. In Abstede ging het om het tegen de Biltse grens gelegen Fort Het Vossegat op het latere terrein van de Kromhoutkazerne en het huidige University College in Utrecht. In Maartensdijk werden twee forten gebouwd, een aan de Biltstraat (thans Biltsestraatweg, Utrecht), het andere bij Blauwkapel. In Westbroek, dat destijds naar het zuidwesten doorliep tot de Groene Weg, werd tegen de grens met Achttienhoven het Fort De Gagel aangelegd. Het Fort aan de Klop kwam te liggen aan de Zuilense kant van de Groene Weg. Bij de vier Lunetten op de Houtense vlakte liep de grens tussen de gemeenten Tolsteeg en Oudwulven dwars door Lunet II.

Lunet I lag in Oudwulven, Lunetten III en IV in Tolsteeg.

Van de hier genoemde verdedigingswerken komen alleen Fort Vossegat en de Lunetten op de Houtense vlakte voor in de PVg's van de gemeenten of de bijbehorende figuratieve schetsen. Fort Vossegat werd gebouwd van 1817 tot 1819 (4); de grenzen van de betrokken gemeenten werden pas na de voltooiing van het fort formeel vastgelegd in 1820 (Abstede) en 1823 (De Bilt). De Lunetten op de Houtense vlakte dateren van 1819 tot 1821. In het in 1820 opgestelde PVg van de gemeente Tolsteeg komen ze nog niet voor, wel in het na de afronding van de aanleg opgestelde PVg van Oudwulven uit 1832.

De overige verdedigingswerken rond Utrecht vinden we niet terug in de oorspronkelijke PVg's. Zo lagen de Maartensdijkse forten te ver van gemeentegrenzen weg om bij de beschrijving daarvan een rol te kunnen spelen. Driehonderd meter ten westen van het Fort De Bilt lag de grens tussen Abstede en Maartensdijk destijds namelijk bij de Ezelsweg, de huidige Willem Barentszstraat in Utrecht. Ten zuiden van Fort Blauwkapel strekte het Maartensdijkse grondgebied zich nog ruim een kilometer uit in de richting van de stad Utrecht tot aan de Inundatiekade/Ezelsdijk, de huidige Kardinaal de Jongweg. De forten De Gagel en De Klop komen evenmin voor in de processen-verbaal van grensbepaling. Ze werden namelijk aangelegd tussen 1819 tot 1821; de

Figuur 3 .Plan Fort De Bilt, 1850. De Biltstraat loopt ten zuiden van het fort langs. Vergelijk met figuur 4 uit 1829, waarin de Biltstraat nog door het fort loopt. Bron: Het Nationaal Archief (3).

resultaten van de opmetingen van de gemeentegrenzen, die afgerond werden in 1812 (Zuilen) en 1818 (Westbroek, Achttienhoven), waren voor de aanvang van de bouw reeds op schrift gesteld. Het Fort De Klop had, als de geschiedenis een andere loop had genomen, van begin af aan al geheel of gedeeltelijk in Westbroek

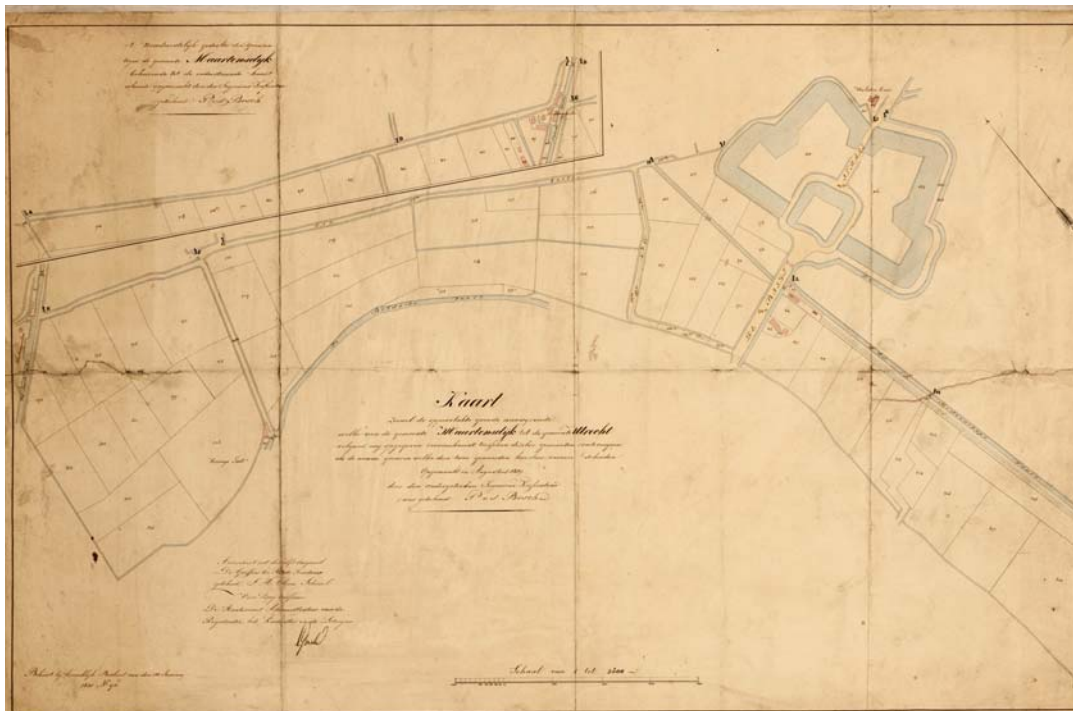
kunnen liggen. Bij de opmeting van de grenzen van de gemeente Zuilen in 1812 was namelijk geconstateerd dat er een vreemd stukje Westbroek (eigenlijk Achttienhoven, maar de beide plaatsen vormden op dat moment één gemeente) op de linkeroever van de Vecht lag. Het gezamenlijk voorstel van de landmeter en de betrokken maires

(burgemeesters, we zitten nog in de Franse tijd) was om die percelen bij Zuilen te voegen en ter compensatie het gebied waarop later het Fort De Klop zou verrijzen, aan Westbroek toe te wijzen (figuur 2). De deal ging echter niet door, zodat het fort toch binnen de gemeentegrenzen van Zuilen kwam te liggen.

1823-1832

Niet lang nadat de bouw van de verdedigingswerken van de Nieuwe

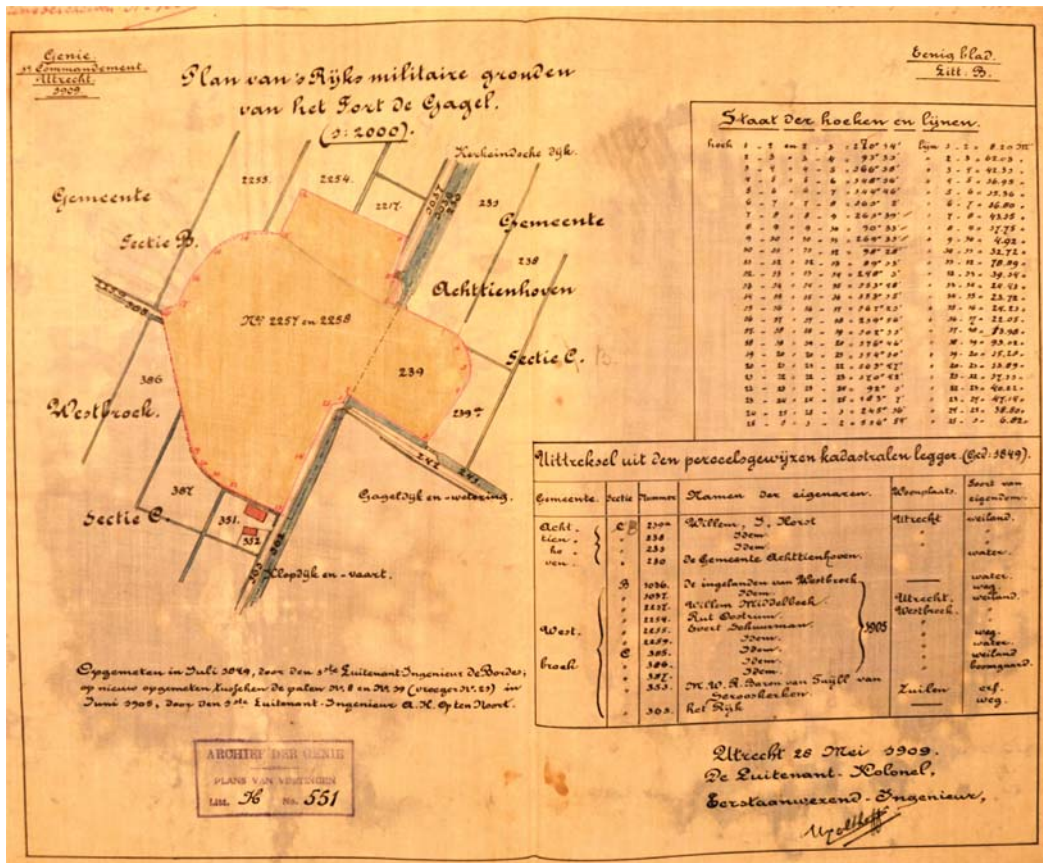
Hollandse Waterlinie rond Utrecht uit fase één was voltooid, kwamen de eerste forten binnen de gemeentegrenzen van die stad te liggen. De zogeheten buitengemeenten, waarover Utrecht eeuwenlang zeggenschap had gehad, maar die in 1818 zelfstandig waren geworden, werden in 1823 weer samengevoegd met Utrecht. De forten in de voormalige buitengemeenten Abstede en Tolsteeg, te weten Fort Vossegat, de Lunetten III en IV geheel en Lunet II gedeeltelijk, gingen daardoor over naar Utrecht.

Figuur 4 .Kaart waarop de percelen zijn aangeduid die bij de grenswijziging van 1830 overgingen van Maartensdijk naar Utrecht. Vanaf dat jaar ligt het Fort De Bilt in Utrecht. Noord is linksboven. Datering: augustus 1829. Bron: Het Utrechts Archief, catalogusnummer 216106.

Zeven jaar later kreeg Utrecht er een volgend fort bij. Aanleiding was een conflict met Maartensdijk over het onderhoud van het Zwarte Water. Overleg tussen de betrokken gemeentebesturen leidde tot een overeenkomst waarbij per 1 januari 1830 onder andere enkele percelen overgingen van Maartensdijk naar Utrecht (figuur 4). Daarbij 'verhuisde' ook het Fort De Bilt

van de gemeente Maartensdijk naar de gemeente Utrecht.
 In 1832 ging het kadaster officieel van start. De ligging op dat moment van de forten ten opzichte van de gemeentegrenzen is daarin vastgelegd zoals hiervoor beschreven. De enige uitzondering vormt Fort Vossegat. Het zuidelijk gedeelte daarvan ligt volgens de gegevens van het kadaster uit 1832

Figuur 5. Het Fort de Gagel in de gemeenten Westbroek (links) en Achtienhoven. Kaart uit 1909 op basis van opmetingen uit 1849 en 1905. Bron: Het Nationaal Archief (3).

in Abstede en staat aangegeven als ‘fortificatien’; het noordelijk deel ligt in De Bilt, aangeduid als batterij. De processen-verbaal van grensafscheiding uit 1820 en 1823 legden de gemeentegrens nog langs de ooststrand van het fort.

Uitbouw en omleidingen

In de jaren dertig van de negentiende eeuw lagen de werkzaamheden aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie nagenoeg stil. Wel werden nog de Lunetten op de Houtense vlakte voltooid tussen 1833 en 1844.

In 1848 werd het aardewerk van de overige verdedigingswerken rond Utrecht aangelegd, verbeterd of vernieuwd. Tegen een gemeentegrens gelegen, uitbreidende forten staken die grens over. Dat was bijvoorbeeld het geval bij het Zuilense Fort De Klop, dat deels in Westbroek kwam te liggen en bij het Westbroekse Fort de Gagel, dat uitbreidde naar Achttienhoven (figuur 5).

Bij de uitbreidingen van de forten werden wegen die eerst door of langs het fort liepen, omgelegd langs de nieuwe contouren. Zo werd de Biltstraat verlegd naar de zuidzijde van het Fort De Bilt (figuren 3 en 4), de Groeneweg naar de noordzijde van het Fort De Klop en de Vossegatsedijk naar de noordzijde van Fort Vossegat.

De Groene Weg werd in de processen-verbaal van grensbepaling uit 1812 en 1818 aangeduid als gemeentegrens. Na verlegging van de weg bleef de gemeentegrens het oude tracé volgen en lag het Fort De Klop dus

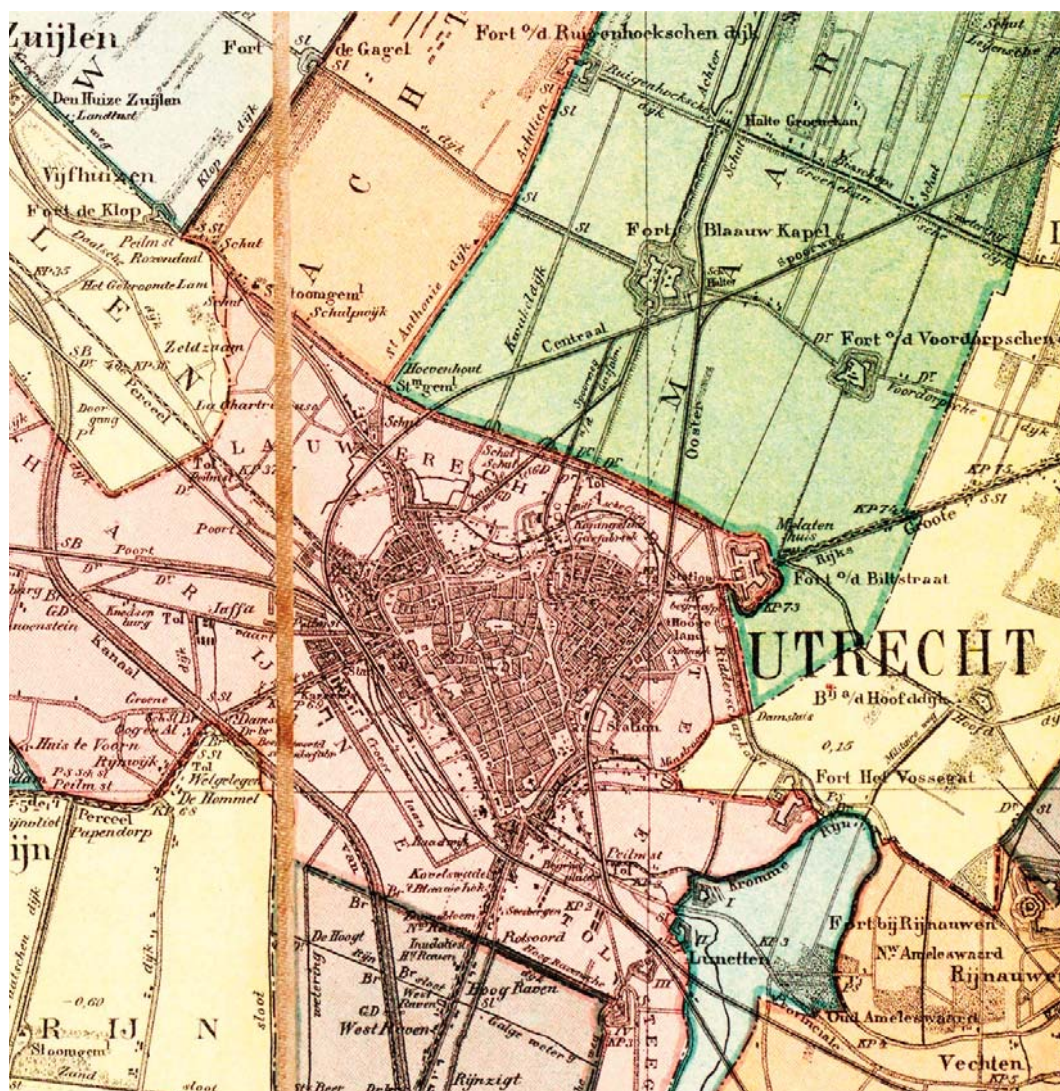
op de grens van twee naburige gemeenten. De grens tussen De Bilt en Abstede liep volgens de PVg’s uit 1818 en 1823 langs de oostzijde van de fortificatiewerken (Fort Vossegat). Na uitbreiding van het fort en omlegging van de Vossegatsedijk behield de gemeentegrens ook hier haar oorspronkelijke ligging. In de geactualiseerde beschrijving van de grens tussen Utrecht en De Bilt uit 1859 wordt nadrukkelijk vermeld dat deze midden door het fort liep.

De buitenring

In de tweede helft van de negentiende eeuw was het bereik van het geschut zodanig toegenomen dat er behoefte bestond aan verdedigingswerken op grotere afstand van de stadsrand. Dat leverde Utrecht uiteraard geen extra forten op. Wel kreeg De Bilt in 1877 zijn eerste volledige verdedigingswerk: het Werk aan de Hoofddijk.

Eerder werd in 1869-1870 in de gemeente Maartensdijk het Fort Voordorp gebouwd. Tegelijkertijd werd op de grens tussen Maartensdijk en Achttienhoven het Fort Ruigenhoek aangelegd. De ligging van de gemeentegrens veranderde daarbij niet; de grens liep dwars door het fort. De grens tussen de Waterschappen Maartensdijk en Achttienhoven, die aanvankelijk de gemeentegrens volgde, werd vanaf 1904 wél aangepast; het fort ressorteerde vanaf dat moment in zijn geheel onder het Waterschap Maartensdijk (5).

Van rond 1870 dateren ook het Fort bij

Figuur 6. Uitsnede uit een kaart van het noordwesten van de provincie Utrecht uit 1879, gemaakt door J. van Druten. De gemeenten De Bilt (rechts), Zuilen (links boven) en Oudenrijn (links onder) zijn geel ingekleurd, Maartensdijk groen, Utrecht (met onder andere de aanduidingen Abstede en Tolsteeg) rood, Westbroek (links boven) en Houten (onder rechts van het midden) blauw, Jutphaas (onder midden) grijs en Achttienhoven (linksboven) en Bunnik (rechtsonder) oranje. Bron: Archief Hoogheemraadsschap Amstel, Gooi en Vecht, diginummer 010248.

Rijnauwen, gelegen in de gemeenten Bunnik en Zeist, en het geheel op Bunniks grondgebied aangelegde Fort bij Vechten. De kaart van figuur 6 geeft de situatie in 1879. In 1857 was Oudwulven opgegaan in Houten en werd Rhijnauwen samengevoegd met Bunnik; voor het overige waren de gemeentegrenzen sinds 1830 niet veranderd.

Grenswijzigingen

Een eerste wijziging vond plaats in 1896. In dat jaar werd het meest westelijk deel van De Bilt bij Utrecht gevoegd. Vanaf dat moment bevond Fort Vossegat zich in zijn geheel in de gemeente Utrecht. Rond de eeuwwisseling lagen er daardoor vier forten volledig (Vossegat, De Bilt en Lunetten III en IV) en een gedeeltelijk (Lunet II) binnen de stadsgrenzen. De eerste vijftig jaar zou daarin weinig veranderen. Weliswaar werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 1914 nog uitgebreid met een extra verdedigingswerk, maar van deze zogeheten Werken bij Griftenstein, een vooruitgeschoven post van het Fort De Bilt, lag het noordelijk deel in de gemeente Maartensdijk, het zuidelijk deel in De Bilt.

Wel waren er in de eerste helft van de twintigste eeuw verscheidene plannen tot gebiedsuitbreiding van Utrecht, waarbij forten van gemeente zouden moeten veranderen. Zo zouden volgens een plan van de gemeente Utrecht uit 1924 de forten De Gagel, Voordorp en Rijnauwen Utrechts moeten worden (6). Bij een veel verder

gaand plan uit 1930 zouden ook nog eens de forten Ruigenhoek, Blauwkapel en Vechten binnen de gemeentegrenzen van Utrecht komen te liggen.

Al deze plannen haalden het niet. Pas in 1954 was er een rigoureuze gebiedsuitbreiding waarbij het aantal forten in Utrecht verdubbelde en de teller op in het totaal negen kwam te staan. In dat jaar gingen namelijk delen van verscheidene randgemeenten over naar Utrecht, inclusief de forten Blauwkapel (Maartensdijk), De Klop (Zuilen en Westbroek) en De Gagel (vanaf 1954 Westbroek) en delen van de Lunetten op de Houtense vlakte (Houten). De forten van de buitenring bleven buiten het bereik van de uitbreidende stad, al kwam Fort Voordorp (Maartensdijk) tegen de Utrechtse gemeentegrens aan te liggen. Het betreft verder de forten Ruigenhoek (Achtthhoven en Maartensdijk), Rijnauwen (Zeist en Bunnik) en Vechten (Bunnik), de Werken bij Griftenstein (vanaf 1954 De Bilt) en het Werk aan de Hoofddijk (De Bilt).

Latere grenswijzigingen leverden Utrecht in eerste instantie geen extra forten op. Wel kwam Fort Ruigenhoek in 1957 geheel in Maartensdijk te liggen, de gemeente waaraan Westbroek in dat jaar was toegevoegd. Een gebiedsuitbreiding van 1975 leverde Utrecht uiteindelijk zijn tiende verdedigingswerk op. De Biltse delen van het Universiteitscentrum De Uithof/ Utrecht Science Park, inclusief het Werk aan de Hoofddijk, kwamen in dat jaar namelijk bij

Utrecht. Tegelijkertijd rukte de stadsgrens op tot de rand van Fort Rijnauwen, dat in zijn geheel bij Bunnik kwam.

Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat de tien forten in de gemeente Utrecht allemaal afkomstig zijn uit de vroegere randgemeenten en verkregen waren na samenvoeging van gemeenten, grenswijzigingen, gebiedsuitbreiding, annexaties van gedeelten van buurgemeenten of hoe je het ook wilt noemen. Vier forten lagen eerder geheel of gedeeltelijk binnen de vroegere gemeentegrenzen van De Bilt, Maartensdijk, Achttienhoven en Westbroek. De samenvoeging van de vroegere gemeenten De Bilt en Maartensdijk in 2001 bracht het aantal verdedigingswerken in de nieuwe gemeente De Bilt op drie: de forten Voordorp en Ruigenhoek en de Werken bij Griftenstein.

Voetnoten

1. Het Utrechts Archief, Utrecht, Dienst van het kadaster en de openbare registers in de provincie Utrecht, nummer toegang 1294, inventarisnummers 3800 (De Bilt), 2689 (Zuilen), 2693 (Oudwulven) en 3799 (overige).
2. hisgis.nl
3. Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Oorlog: Grensbescheiden der Genie 'Verboden Kringen', 1815-1938, nummer toegang 2.13.37, inventarisnummers 42.1, 2, 3, 7, 9, 14.
4. Bouwjaren en eerste aanduidingen van de namen van de forten (bijvoorbeeld: Fort aan de Biltstraat) volgens: Fenten, J., *Fortenkoers, van oesters naar parels*, Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie (juli 2007). Vervolgaanduidingen namen veelal in verkorte vorm (bijvoorbeeld: Fort De Bilt).
5. Waterschap Maartensdijk, Reglementen en keuren, 1865 en 1904, Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, toegangsnummer H027, inventarisnummer 37.
6. Leijten, F., *De Nieuwe Hollandse Waterlinie en de gemeente Utrecht*, UvA, Amsterdam, 2009.

Auteur:

Kees Floor (1947) verzorgt weer-cursussen en weerlezingen. Hij schreef talrijke artikelen voor dagbladen en tijdschriften, waaronder de Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Biltse Grift. Hij werkte bij het KNMI en bij de lerarenopleidingen van Universiteit Utrecht en Hogeschool Utrecht. www.keesfloor.nl.